

УДК 94(477.54«1939»):[323.281:26]

DOI: 10.20535/2307-5244.60.2025.338325

О. О. Ніколаєнко

ORCID: 0000-0002-2294-4198

*Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди,**О. Nikolaienko**H. S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University***ЗАГИБЕЛЬ ХАРКІВСЬКОГО ОСЕРЕДКУ ХАСИДІВ
1939 р.***The Termination of the Kharkiv Hasidic Centre at 1939*

1939 р. в Харкові було викрито релігійну організацію, що складалася з іудеїв групи ХаБаД. П'ятеро відвідувачів синагоги, які були пов'язані з любовицькою єшивою чи родиною її засновників Шнеєрсонів, збирались у синагозі поглиблено вивчати релігійну літературу. Арешт, ув'язнення й різні строки засудження свідчать, що сталінська система і після 1938 р., часу призупинення великого терору, знищувала інакодумців, які були нелояльними до режиму і зберігали традиційні духовні цінності.

Ключові слова: репресії; терор; іудеї; хасидизм; ХаБаД; Харків.

Persecution on national or religious grounds constituted an integral part of the repressive mechanism of the Stalinist leadership. Analysis of sources documenting the oppression of specific religious communities allows for a deeper interpretation of terror policies and anti-religious campaigns, enabling detailed examination of their mechanisms and characteristics. The introduction of new sources that reveal the implementation mechanisms and essence of anti-Jewish state policy provides evidence of Stalinism's anti-Semitic policies in Ukraine. The purpose of this article is to analyse the religious life of the Hasidic community in a major industrial centre and examine the peculiarities of its persecution and destruction. Based on the application of general scientific methods of analysis and synthesis, as well as systemic-historical and comparative-historical approaches, the following sources were analysed: the criminal case against the religious centre of ChaBaD in Kharkiv, literature on Jewish religious life during this period, and documentation of anti-religious campaigns of the 1930's. Research established that in the mid-1930's, a ChaBaD circle formed in Kharkiv, connected to the Lubavitcher Yeshiva and the family of its founders, the Schneersons. In establishing their own religious community, five Jews formed a circle dedicated to in-depth study of religious literature. Their desire to gather groups of believers to interpret sacred texts and disseminate religious education led to accusations

of creating an «anti-Soviet nationalist religious organization». Their arrest, imprisonment, and sentencing to various terms of incarceration demonstrated that even after 1938 — the year marking the end of the Great Terror — persecution on religious grounds continued. The persecution of those who professed religious beliefs and failed to demonstrate adherence to the Soviet way of life testified to the deep-seated mechanisms of the totalitarian system designed to exterminate dissidents and persecute those deemed disloyal. The recognition that their faith, although posing no threat to the authorities, did not conform to the generally accepted standard of a Soviet atheist and remained beyond state control, led to the crackdown on the Hasidic community in the city. Conviction and exile awaited the members of ChaBaD, who were rehabilitated only in 1989. This case illustrates how the Soviet regime's intolerance extended beyond political opposition to encompass any form of independent spiritual or cultural identity that challenged the state's monopoly on ideological control.

Keywords: repression; terror; Jew; Hasidim; ChaBaD; Kharkiv.

Постановка проблеми. 1937–1938 рр. увійшли в нашу історію як роки великого терору. Цього року було заарештовано, ув'язнено, катовано, заслано й розстріляно тисячі людей, які в хаосі розв'язаного проти них насилля усвідомлювали, що національність, віросповідання, посада, освіта, професійна зайнятість та будь які інші факти біографії можуть стати підставою для підозр і арештів. Сьогодні вітчизняні науковці — історики, архівісти не тільки оприлюднюють імена жертв, реабілітують їх в очах нащадків, але й накреслюють схему дій, зв'язків і механізмів тоталітарної машини, в якій радянське суспільство «очищали» від усіх, хто міг становити хоч якусь загрозу монолітності покірної маси: мислити, діяти, залишатись вірними своїм цінностям. Серед них особливу увагу привертають релігійні діячі, основна провина яких полягала у відданості духовним переконанням та відмові служити новим «богам» і культам.

Іудейські громади зазнавали утисків іще з початку 1920-х рр. Окрім закриття синагог, передання їх під інші заклади, вилучення різноманітних матеріальних цінностей, зазнавали переслідування й рабини, а також релігійні наставники — меламенти. В 1930-х рр. відбувалося декілька хвиль антиіудейської кампанії як проти окремих осіб, так і проти релігійних громад. Питання переслідування послідовників іудаїзму на прикладі харківського осередку ХаБаДу — любавицького напрямку хасидизму, допоможе розширити уявлення про релігійне життя єврейської спільноти і поглибити розуміння антирелігійної політики більшовиків в Україні.

Аналіз остатніх досліджень. Історики вже неодноразово зверталися до цієї тематики в рамках студій із дослідження релігійного життя етнічних громад, представленої як загальними працями (Якубова, Л. 2016; Гри-

невич, В. & Гриневич, Л. 2009), так і дослідженнями регіональних осередків євреїв (Котляр, Є. 2012, Гончарова, О. 2012, 2019). Особливості боротьби з іудейськими громадами висвітлені в працях М. Жолоба, В. Доценко, О. Вітринської та ін.¹

Наукова новизна. Аналіз джерел і літератури дасть змогу виявити особливості духовного життя іудейської громади в 1930-х рр. в Харкові, засоби збереження релігійної ідентичності й формування спільноти однодумців, а також механізми ліквідації осередків духовно-культурного життя євреїв як складової антирелігійної політики тоталітарного режиму.

Джерельна база. В розвідці буде проаналізовано розгром харківського релігійного осередку ХаБад, організації, названої за аббревіатурою івритських слів Хохма — мудрість, Біна — розуміння, Даат — знання, що сповідувала релігійне вчення, яке сформувала любовицька гілка хасидизму, котрий учинили органи НКВС 1939 р. Архівна справа, за якою було звинувачено п'ятьох осіб, відвідувачів синагоги, містить протоколи арештів і обшуків, допитів та дізнань, листування різноманітних структур про продовження терміну тимчасового ув'язнення заарештованих, вироки, листи-клопотання родичів, документи про реабілітацію засуджених. Матеріали слідчої справи є головним джерелом, що дає змогу встановити механізми розправи з вірянами, яких «документально» перетворили на злочинну антидержавну групу й засудили до різних строків ув'язнення лише за відданість релігійним поглядам.

Методологічна основа дослідження. Дослідження базується на основних наукових принципах об'єктивності, історизму з застосуванням загальнонаукових методів аналізу й синтезу. Завдяки використанню історико-хронологічного методу вдалося встановити хронологічну послідовність подій, що передували розгортанню справи проти хасидів і відбувалися під час репресивного слідства. Значна кількість справ проти вірян, яку досліджували фахівці, дала змогу, на підставі застосування історико-порівняльного методу, виявити характерні риси переслідувань і влаштування гонінь на вірян. За допомогою системного підходу вдалося визначити характерні риси «фабрикування» справ проти вірян у роки терору, а герменевтичний аналіз текстів допитів і слідчої документації оприявнив методи формулювання звинувачень та вироків радянських спецслужб. Особливості розгрому осередку ХаБад завдяки історико-типологічному методу можна аналізувати як ланку в системі тоталітарного контролю над суспільством, що досягалося завдяки насиллю над усіма незгодними, які хоч і не чинили відкритого опору, але діями фактично висловлювали незгоду й опозиційність до влади.

¹ Вітринська О. Політика радянської влади щодо юдаїзму в 1921–1929 рр. Дис. ... канд. іст. наук. Полтава, 2016; Доценко В. Єврейський громадський рух в Україні (60-ті рр. ХІІ — 30-ті рр. ХХ ст. Дис. ... докт. іст. наук. Київ, 2015; Жолоб М. Релігійні громади національних меншин під радянської України в 20–30-х рр. ХХ ст. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014.

Мета статті. Дослідити особливості поширення руху ХаБад в іудейській громаді Харкова наприкінці 1930-х рр., його функціонування напередодні виявлення й розгрому 1939 р. та механізм винищення цього осередку хасидизму.

Виклад основного матеріалу. Антирелігійна кампанія більшовиків щодо іудеїв мала свої особливості. Як зазначають дослідники, одним із ефективних засобів боротьби з релігійною свідомістю стало створення культурних осередків етнічних євреїв — спочатку єврейські секції, секретаріати, відділи, які брали участь у ліквідації релігійних осередків, синагог, вилученні коштовностей з молитовних домів тощо (Гончарова, О. 2012, с. 196; Вітринська, О. 2009, с. 99, 100). Саме за сприяння Євсекції Харкова 1923 р. найбільшу в місті хоральну синагогу (вул. Григорія Сковороди, 12) передали під культурно-освітню установу. До цього розгорнулася широка кампанія дискредитації вірян у пресі, а саме — синагогу закривали з постановочними ходами й зборами трудящих, які вимагали передати установу Єврейському робітничому клубу імені III Інтернаціоналу (Гончарова, О. 2019, с. 51, Вітринська, О. 2016, с. 105, 110).

Розгортання великого терору пов'язують із набуття чинності наказом наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова № 004447 1937 р., а також пізнішими, що спричинили «польську», «німецьку» та інші репресивні кампанії проти окремих національних груп, які зачепили і єврейство. Вірян-іудеїв звинувачували в антирадянській пропаганді, зв'язках з іноземними розвідками та ін.¹

5 березня 1939 р. у Харкові затримали декількох євреїв, звинувачених у антирадянській і релігійній пропаганді. В справі, що зберігається в Державному архіві Харківської області, вміщено протоколи їхніх арештів, допитів, показання свідків, на підставі яких можна встановити характер діяльності харківського релігійного осередку в другій половині 1930-х рр.

Найстаршому заарештованому Абраму-Боруху Певзнєру було 59 років на момент затримання (1880 р. н.), в Харків він прибув 1932 р. з Мінська. Випускник любавицької сшиви, він викладав давньоєврейську мову в Ростові, де жив до 1921 р., потім — в Мінську, де був пов'язаний із гуртком хасидів. У Мінську він організував групу з 5–6 дітей серед відвідувачів синагоги, з якими залишався після молитви для поглибленого вивчення релігійної літератури і давньоєврейської мови². Після арештів декількох іудеїв 1932 рр. у місті Мінську Абрам-Борух Певзнєр переїхав до Харкова. Слідчі органи вважали його керівником «антирадянської націоналістичної організації кле-

¹ Жолоб М. Релігійні громади національних меншин підрадянської України в 20–30-х рр. XX ст. Дис. ... канд. іст. наук. Київ, 2014. С. 176–177.

² Державний архів Харківської області (Держархів Харківської обл.). Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403: Уголовное дело по обвинению Певзнера А.-Б. Г., Гуревича С. И., Гурков М. С., Пинсон Н. 1939. Арк. 84–85, 244.

рикалів, який проводить антирадянську пропаганду з використанням релігійних забобонів», а також керівником єшиви, існування якої наполегливо намагалися довести, але так і не спромоглися, слідчі органи.

Були заарештовані ще декілька відвідувачів харківської синагоги, а саме — Цемех Ісаакович Гуревич (1907 р. н.), звинувачений не тільки в тому, що був членом названої організації, але й підтримував зв'язок із закордонням, де проживали його батько та брати. Його батько — Іцхак Гуревич (1882 — ?) був довіреним посланцем любавицького ребе, який певний час налагоджував релігійне життя в Харкові, емігрував до Лондона з іншими дітьми (Котляр, Є. 2011, с. 23). Він надсилав листівки Цемеху з запитаннями про його життя й родину, але не отримував відповідей, тому знову слав листівки. Пізніше ці листівки стали окремим пунктом для звинувачення у «праці на користь іноземної розвідки». Заарештований Меєр Самуїлович Гурков (1887 р. н.), окрім членства в антирадянській організації, був звинувачений у збиранні коштів і переданні їх за кордон, а Нохім Тальєвич Пінсон (1885 р. н.) — у тому, що збирав «клерикальну антирадянську організацію» в себе вдома, Шміль Залманович Кацман (1883 р. н.) — у тому, що підтримував зв'язок із закордонням і був «у минулому» провокатором.

Крім Ш. З. Кацмана, який працював бухгалтером на державному підприємстві, й А.-Б. Певзнера, який був сторожем підприємства, інші заарештовані були кустарями. Спогади Борух-Мордехая Ліфшиця, який мешкав тоді в Києві, пояснюють, що кустарне виробництво стало для багатьох вірних іудеїв можливістю мати надомну роботу й не працювати по суботах, що в тогочасних умовах працевлаштування на державних підприємствах було неможливо (Лифшиц, Б.-М. 2014).

Окрім того, що всі заарештовані були постійними відвідувачами синагоги, вони мали ще декілька схожих пунктів у біографіях, а саме — всі закінчили єшиви й були в минулому пов'язані з Йосифом Іцхаком Шнеєрсоном (1880–1950), шостим любавицьким ребе, який з 1934 р. жив у Варшаві. Листування з колишнім любавицьким лідером уже було приводом для звинувачення в потенційному шпигунстві, а радянські громадяни, що мали зв'язок з іноземцями, потрапляли в категорію підозрюваних (Наймарк, Н. М. 2011, с. 74, Hoffmann, D., L. 2011, p. 393).

З показань А.-Б. Певзнера можна встановити особливості поширення вчення і організаційного оформлення ХаБаД у Харкові. Відвідавши синагогу після приїзду до міста, А.-Б. Певзнер зустрів Нахима Розіна — випускника любавицької єшиви, який розповів про релігійне життя іудеїв у Харкові. На початку 1930-х рр. були спроби організувати єшибот, які зробив Хацкель (інші варіанти імені — Хачі, Ексекіель (Котляр, Е. 2012, с. 23) Фейгін, але з початком гонінь вони припинились, а сам організатор 1937 р. виїхав

за межі Радянського Союзу¹. Відродити життя єврейських навчальних закладів спробував Арон Тамаркін (інші варіанти написання прізвища — Тумаркін), рабин Чеботарської синагоги, який був духовним лідером з 1918 р., організував групу «Тмімім», випускників любавицької єшиви, які відвідували цю та Міщанську синагогу Харкова. Спочатку місцева влада виселила рабина на околиці міста, але після його смерті й з виїздом багатьох членів групи за кордон, «Тмімім» перестала існувати (Котляр, Е. 2011, с. 23)².

«Тмімім» — організація, яку створювали послідовники ХаБаДу, була ланкою руху хасидів, на загальних принципах існування якої слід зупинитись окремо. Назва організації «Тмімім» походила від імені учнів любавицької єшиви «Томхей Тмімім» (підтримка праведників) (Лурье, И. 2018, с. 45). Заснував її Шал-Дов-Бер Шнеерсон (1860–1920) 1897 р. Єшива сприяла посиленню впливу Любавичів у структурах ХаБаДу. Навчання в єшиві мало низку особливостей, пов'язаних як з програмою навчання, так і з організацією навчального процесу (Лурье, И. 2018, с. 46–47, Левіков, І. 2008). Характерні риси освіти у «Томхей Тмімім» полягали не тільки в релігійному змісті навчання, поглибленому вивченні Тори, але й у впливі на духовне переродження особистості, чого досягали всеохопним впливом на учнів. З метою виховання молодих людей їм обмежували доступ до родини і оточення та встановлювали суцільний контроль над вихованцями. Під керівництвом наставників вони переживали емоційні злети, разом опановували й осмислювали релігійні тексти, молилися, їли, брали участь у прийомі хасидів, колективних святах та ін., практично не залишаючись наодинці.

За висловом І. Левікова «Випускники єшиви, що виробили за роки навчання чітку колективну ідентичність, пройняті свідомістю своєї суспільної місії і безумовно віддані цадику та його вченню, були, поза всяким сумнівом, потужною соціальною силою» (Левіков, І. 2008).

По суті, вихованці ставали новою елітою, здатною поширювати вчення цадиків і протистояти секуляризації єврейського суспільства. Розкидані після війн та революцій у різних частинах країни, вони були об'єднані не тільки спільними спогадами навчання, а й спільним світоглядом, виробленим у молодості — запереченням модернізації, лібералізації освіти і науки, протистоянням просвітницьким новаціям (Лурье, И. 2018, с. 47).

Не дивно, що навчання в любавицькій єшиві об'єднало його випускників у Харкові на початку 1930-х рр. Існування та постійне відродження релігійних осередків випускників любавицької єшиви свідчило про глибоку вкорінену потребу в інтеграції й відчутті релігійної діяльності як життєво необхідної потреби. Йосиф-Іцхак Шнеерсон прагнув створити таку організацію, члени якої, виховані в стінах любавицької єшиви та відірвані від навколиш-

¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 93, 233, 250.

² Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 94–95.

ньої реальності, відчуватимуть спорідненість у будь-яких місцях і сприятимуть поширенню вчення цадиків (Левіков, І. 2008). Заснувавши 1934 р. у Варшаві товариство «Тмімім», він дбав про його розгалужену мережу, заснування єшив на території Радянського Союзу, попри його замешкання за кордоном і складність організації зовнішніх контактів у 1930-х рр. з громадянами Радянського Союзу.

Абрам-Борух Певзнер був одним із відданих учнів любавицької єшиви. Він не тільки перебував з учителем Шолом-Дов-Бер Шнеєрсоном у Ростові до смерті останнього 1920 р., але й їздив на роковини його смерті¹. Пізніше він зустрічався з сином останнього Йосифом-Іцхаком — засновником згаданої організації «Тмімім», напередодні його висилки за кордон (1927 р.), а потім намагався, за можливості, вести листування².

Лідери місцевих осередків підтримували зв'язок з Й. І. Шнеєрсоном через різноманітні канали — підставних осіб, другорядні адреси тощо. А.-Б. Певзнер на деякий час припиняв листування через гоніння на наставника на початку 1930-х рр., але потім, у Харкові, після налагодження контактів з А. Тамаркіним, відновив. Під час допитів він зізнався, що листуватися з Йосифом-Іцхаком йому «неодмінно потрібно» з окремих релігійних питань, а також, щоб інформувати вчителя про прихильників ХаБаДу в своєму місті³. Також А.-Б. Певзнер сподівався, що Й. І. Шнеєрсон сприятиме його виїзду з Радянського Союзу.

Пов'язаними з Й. І. Шнеєрсоном були й інші заарештовані. Ці зв'язки могли бути випадковими зустрічами в минулому, як от у Н. Пінсона, який на прохання батьків їздив 1900 р. до Любавичів, щоб зустрітись із Ш.-Б. Шнеєрсоном і спитати пораду в сімейних справах, так і в М. Гуркова, який навчався в любавицькій єшиві, чи у Ш. Кацмана, який після закінчення цього навчального закладу працював рахівником у конторі Й. І. Шнеєрсона⁴.

А.-Б. Певзнер з декількома випускниками єшив організували у Харкові групи вивчення релігійної літератури для людей похилого віку. Після молитви вони збиралися зі своїми групами, що становили 7–10 осіб, і вивчали Талмуд й учення хасидизму⁵. Арештовані свідчили, що окрема група вірян під керівництвом А.-Б. Певзнера збиралася щоденно, крім п'ятниці, в синагозі для вивчення Талмуду. Такі заняття відбувались узимку — з 16 до 18 год., влітку — з 20 до 22⁶. Про деякі деталі цих занять можна дізнатися зі свідчень інших залучених до справи, які указували, що вивчалися Талмуд, Тойра-айрі й Танія, фундаментальна для послідовників ХаБаДу кни-

¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 96–97.

² Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 72, 107–108.

³ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 107.

⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 194, 219.

⁵ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 117–118, 213.

⁶ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 156, 209, 232–233.

га, що є «викладом їх філософії і способу життя» (Фуркало, В. С. & Фуркало, В. І. 2012, с. 123).

Єшиву, як постійну регулярну школу для єврейської молоді, їм так і не вдалось організувати. Надто мало охочих було віддавати дітей до такої школи, хоча сам А.-Б. Певзнер своїх дітей до радянської школи так і не залучив¹. Цей вчинок також був поставлений йому в провину.

Протоколи допитів заарештованих за «антирадянську націоналістичну релігійну пропаганду» свідчать, що релігійне життя іудеїв у Харкові, попри гоніння й небезпеки, тривало. В синагозі, крім традиційної молитви, рабин Арон Тамаркін читав Талмуд (до смерті 1937 р.), в суботу лекції з хасидизму проводив рабин Нахим Розін чи Абрам-Борух Певзнер².

Група однодумців А.-Б. Певзнера також не була присутня на спільних молитвах по суботах синагозі по вул. Міщанській, але проводила молитви й релігійне навчання в окремій кімнаті. Як пояснював один із заарештованих, вони приходили пізніше й справді в окремій кімнаті іноді влаштовували спільні вечірки, а взагалі «молились за сім'ю, за здоров'я»³.

Слідство цікавило питання зв'язків із закордоном, зокрема з Й. І. Шнерсоном, поширення мережі його осередків хасидизму через випускників любавицької єшиви, їх фінансування. Майже всім заарештованим ставили запитання про грошові збори в синагозі, наголошували на тому, що кошти збиралися на «допомогу сім'ям репресованих» євреїв. Заарештовані свідчили, що обов'язок збирати кошти покладался на помічника рабина. Ці гроші надавалися вірянам похилого віку, які не мали дітей для свого утримання, або були «соціально незахищеними»⁴. Деякі заарештовані свідчили, що збирали кошти для оплати праці лекторів, які приїжджали до міста й виступали перед вірянами. Іноді також кошти використовували для спільних святкувань.

Протоколи допитів заарештованих дають змогу побачити, що ці документи фабрикувалися за певною схемою. Налякані й спантеличені підслідчі промовляли в них лексемами утримувачів. Із протоколів допиту А.-Б. Певзнера 19 березня: «Я до дня арешту був учасником антирадянського клерикального підпілля», «учасниками клерикального підпілля в Харкові проводилась значна релігійна пропаганда серед єврейського населення»⁵. Як і в інших випадках у справах, пов'язаних з переслідуваннями іудеїв, протоколи допитів друкувались і надавались під підпис. Лише пізніше, за декілька місяців після ув'язнення, підслідчі стали заперечувати нав'язане їм тавро антирадянської діяльності. В протоколах допитів А.-Б. Певзнера від 13 липня 1939 р. він свідчить: «Як організації згурпованої не було, а було декілька

¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 119.

² Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 146, 150.

³ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 156, 181, 217, 227.

⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 127, 151.

⁵ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 91, 117.

осіб, які навчалися в «Тмімі» і я по прибутті до міста, познайомився з ними. Я її називав і називаю не антирадянською групою, а просто групою набожних євреїв». «Жодної антирадянської пропаганди, як я розумію, я не проводив, я тільки займався навчанням дітей і читав Талмуд»¹.

Ще одним способом «вибити» показання був хаотичний порядок допитів, серед яких практикувалися нічні: допити А.-Б. Певзнера 19 і 28 березня розпочинались о 22.30, 14 квітня — о 24.00.

Пізніше до слідства були залучені свідки як з Харкова, наприклад Нахім Розін, рабин Міщанської синагоги, і навіть із Мінська, які знали Абрама-Боруха Певзнера ще по тамтешній синагозі до його від'їзду 1932 р.

З арештом у Вітебську в серпні 1939 р. Давида Гінзбурга, який фактично надав свідчення про антирадянські розмови в харківському релігійному осередку, їх зв'язки з Й. І. Шнеєрсоном, слідство «отримало» підтвердження звинувачень і на їхній підставі сформулювало вирoki. З протоколів допиту можна зрозуміти, чим були антирадянські промови: це скарги на «погане життя» в Радянському Союзі, сподівання на «недовговічність» цієї влади². Сам Д. Гінзбург, вихованець Любавчиської єшиви, переїжджаючи різними містами й переховуючись від можливих загроз і арештів, зупинився в Харкові у Нохіма Пінсона, якого знав іще з років навчання. На допиті він звинуватив останнього в тому, що той «виражав жаль з приводу арештів клерикалів органами НКВС», що в його квартирі збираються колишні єшиботники та ведуть антирадянську пропаганду. Цікавим є ще один пасаж з допиту Д. Гінзбурга, де зазначено, що харківські євреї називають політику влади «політичним антисемітизмом, маючи на увазі переслідування єврейської нації під виглядом боротьби з їхньою релігією»³.

Допити багатьох залучених свідків, навіть з інших міст, свідчать про інструменталізацію напруженості як механізму утвердження всеохопного контролю й засобу формування єдиної моделі людини в тоталітарному суспільстві, при яких застосовували нагнітання страху, очікування переслідувань, недовіру й підозру до однодумців, розкол релігійної чи етнічно-сконсолідованої спільноти, що унеможливлювало прояви незадоволення владою (Герлах, К. & Верт, Н. 2011, с. 170, Якубова, Л. & Примаченко, Я. 2016, с. 471).

В серпні 1939 р. органи НКВС завершили ліквідацію «контрреволюційної організації клерикалів, учасники якої здійснювали на території СРСР розвідувальну роботу на користь іноземних розвідок і проводили антирадянську націоналістично-релігійну агітацію»⁴. Заарештовані отримали різні вирoki: від трьох років (Ц. Гуревич) до п'яти (Н. Пінсон) виправно-трудових робіт чи заслання в Казахстан на п'ять років (М. Гурков, А.-Б. Певзнер)⁵.

¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 149

² Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 252, 253.

³ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 255

⁴ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 273

⁵ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 287–290.

Ш. Кацмана, який проходив як звинувачений у справі, звільнили на підставі клопотання (в справі — відсутнє), згідно з яким звинувачений ось уже як два роки не відвідує синагогу, служить на державному підприємстві, що давало привід сумніватись у його релігійних поглядах, а також мав двох синів, один з яких був інженером, а інший — у Червоній Армії¹. Тобто якими були справжні причини звільнення Ш. Кацмана: заступництво невідомих осіб чи відверте вороже ставлення до Й. І. Шнеєрсона², яке він відверто проголошував на допитах, залишається невідомим. Однак він єдиний у справі, хто демонстрував лояльність до влади — працював на державному підприємстві, де графік робочого процесу не давав змоги вшановувати суботу, порвав із релігійним середовищем, не відвідуючи синагогу й не надавши дозвіл на перебування в домі приїжджого лектора та знайомого по любавицькій єшиві Д. Гінзбурга.

Клопотання за інших учасників справи не принесли очікуваних результатів. Прохання родини Н. Пінсона про можливість запровадити окремі продуктові передачі для заарештованого, оскільки він не вживав їжі з загального котла, хворів, а також зауваги щодо помилковості звинувачень також не було задоволено. На думку клопотальників, єдина «провина» їхнього родича полягала в тому, що «так, він надзвичайно релігійний, і як будь-яка релігійна людина 55 років, обмежувався індивідуальним молінням у себе на квартирі й іноді відвідував синагогу».

1943 р. М. Гурков, що мешкав у м. Степняк Акмолинської обл., звернувся з клопотанням про дозвіл переїхати йому до родини — двох дочок, які мешкали в Самарканді. Його син Ізраїль служив у Червоній армії, тому клопотальник наголошував, що він хоч і засуджений, але «злочину не вчиняв» і його «релігійні погляди не можуть бути злочином, що карається», що уряд на той час «дозволив відкриття церков, проведення богослужінь», що він потребує підтримки рідних³. Але це клопотання також не було задоволено.

Аналіз справи проти релігійної організації хасидів у Харкові дає змогу встановити характерні особливості боротьби з іудаїзмом та керівниками його осередків на підставі порівняння справ проти Лейвика Залмана Шнеєрсона у Катеринославі 1939 р. або проти рабина Шулима Лейбовича Фінгерова у Липовцях (Вінницька обл.) 1937 р., які висвітлили дослідники (Ченцов, Ю. 1997, Савчук, Т. & Ігнатуша, О. 2022). Як і в інших випадках, справа харківського осередку хасидів проходила в річищі боротьби з «антирадянською релігійною пропагандою». Звинуваченим ставились у провину зв'язки з закордонням, збирання грошей на допомогу родинам репресованих євреїв. Визнання «членом клерикальної націоналістичної антирадянської

¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 272

² Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 197, 199.

³ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 286.

організації», вибиті під час нічних допитів, в ув'язненні за безпідставними звинуваченнями були точним їх відбитком.

Попри те, що «національні» операції НКВС припинилися 1938 р. (Бабе-ровські, Й. 2007, с. 177), кампанії проти іудеїв тривали (Снайдер, Т. 2011, с. 120–121), що може вказувати на слушність здогадок заарештованих у справі, які вважали, що їхня релігійність насправді є заретушованим, прихованим державним антисемітизмом. Який фактор був провідним у цій кампанії переслідувань — етнічний чи релігійний, потребує подальших студій і дослідження утисків за національною та релігійною ознакою. Наростання міжнародної напруженості спричинювало нові хвилі насильства й терору, що використовувались державою як привід для посилення внутрішньої безпеки (Hoffmann, D., L. 2011, р. 300). Наступні після призначення покарань (серпень 1939 р.) історичні події докорінно змінили суспільно-політичну ситуацію в країні, спрямувавши діяльність репресивних органів на інші соціальні групи — полонених, мешканців приєднаних західних земель тощо, що ускладнює типологізаціюантиіудейських утисків 1939 р., не дає змоги встановити, наскільки вона була спонтанною чи спланованою, і одночасно відкриває перспективи для досліджень передумов, витоків і тягlosti політики терору, яку вів сталінський режим.

Лише 1989 р. члени харківської «антирадянської клерикальної організації» були реабілітовані. Пошук родичів заарештованих в Харкові нічого не дав, але в часи незалежності до Міністерства внутрішніх справ було декілька запитів щодо встановлення місця загибелі й обставин проведення слідчої справи родичів засуджених. Серед тих, хто цікавився долею засуджених родичів, був син Н. Пінсона — Ігошуа, який мешкав США. Йому було повідомлено, що місце й час смерті його батька залишається невідомим, а є лише відомості про місце заслання — табір Бондюк, а потім, з 1940 р. — Усольтабір Солікамської обл.¹ Сину А.-Б. Певзнера, який став рабином любавицьких хасидів у Франції, було повідомлено, що його батько помер 1940 р. у Кзил-Ординській області (Казахстан). Ще одне клопотання про дозвіл ознайомитися зі справою харківського осередку ХаБаДу подав 1993 р. Мойше Москович — сьогоднішній лідер і рабин іудейської громади Харкова.

Отже, аналіз діяльності харківського осередку хасидизму 1930-х рр. свідчить про втілення ідеї Йосефа-Іцхака Шнеєрсона про організацію «Тмі-мім» як централізованої організації, що через мережу периферійних громад не тільки нестиме вчення цадика, але й сприятиме духовному оновленню єврейської спільноти. Однак її існування в реаліях тоталітарної держави, з прагненням останньої встановити всеохопний контроль над суспільством, враховуючи й духовну сферу, було неможливим і несло загрозу прихильникам ХаБаДу.

¹ Держархів Харківської обл. Ф. Р-6452. Оп. 4. Спр. 3403. 1939. Арк. 317.

Справа про розправу з гуртком хасидів у Харкові є тому підтвердженням. Про Абрама-Боруха Певзнера, його керівника й засновника, згадано в одному зі свідчень, що він скаржився на «не найкращі часи для євреїв», але вважав, що «якщо будемо триматися лінії Шнеєрсона, то переживемо, треба тільки впливати на молодь, щоб вона поєдналась з нами, а для цього треба виховувати її». Звичайно, що така релігійна свідомість, яку не зламало навіть посилення великого терору, радикально суперечила завданням будівництва радянського суспільства.

Тактика радянського «викорінення релігії» ґрунтувалася на використанні прийомів примусу й залякування, на застосуванні здобутих під час допитів свідчень як доказу провини, на формулюванні безпідставних звинувачень і у висновку — створенні «моделі злочинного антидержавного утворення» з групи осіб, які залишались вірними своїм духовним настановам.

Баберовскі, Й. 2007. *Червоний терор. Історія сталінізму*. Київ: К. І. С. [Online]. Available at: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013941>

Вітринська, О. 2009. Антирелігійна агітація серед єврейської молоді у 1920-х на поч. 1930-х рр. в Україні. *Історична пам'ять*, № 2. С. 97–104.

Герлах, К. & Верт, Н. 2011. Государственнонасилие — общественнасилия. За рамками тоталитаризма. Сравнительные исследования сталинизма и нацизма. Москва: *Российская политическая энциклопедия*. С. 166–232.

Гончарова, О. 2012. Юдейські громади в умовах реалізації компартійно-радянської політики 1920–1930-х рр. у релігійній сфері. *Література та культура Полісся. Зб. наук. праць. Історико-соціальні та культурні процеси України та Полісся в сучасних дослідженнях*. Вип. 69. Ніжин: НДУ імені М. В. Гоголя. С. 194–199.

Гончарова, О. 2019. Релігійні громади національних меншин Харкова в умовах компартійної державної політики щодо церкви. *Збірник наукових праць «Історія та географія» Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди*. Вип. 56. С. 49–54. <https://doi.org/10.34142/2313-2345.2019.56.07>

Гриневич, В. & Гриневич, Л. 2009. Євреї УССР в міжвоєнний період. *Нариси з історії та культури євреїв*. Київ: Дух і літера. С. 141–161.

Гриневич, Л. 2004 Єврейське національно-культурне відродження в 1920–1930-х рр. в «прокрустовому ложі» більшовицької ідеології. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. № 12. С. 225–233.

Доценко, В. 2006. Боротьба компартійних органів з єврейським національним рухом в 20-ті рр. ХХ ст. *Культура народів Причорномор'я*. № 89. С. 67–69.

Доценко, В. 2014. Єврейський національний культурно-релігійний рух громадський рух в Україні в 1920-ті рр. *Грані*. № 12. С. 119–125.

Кержнер, А. 2009. Релігійне життя. Хасидизм. *Нариси з історії та культури євреїв*. Київ: Дух і літера. С. 259–274.

Котляр, Е. 2011. Еврейский Харьков. *Путеводитель по истории, культуре и местам памяти*. Харьков. 172 с.

Левіков, І. 2008. Військо Давидове. Любавичська ешива «Томхей Тмімім» на рубежі століть. *Лехаїм*. № 5. С. 6.

Лифшиц, Б.-М. 2014. Мои воспоминания из Советского Союза. Лехаїм. [Online]. Available at: <https://sal0.li/16Cb7B>

Лурье, И. 2018. Хасидский двор в Любавичах и движение ХаБаД. *Евреи Пограничья: Смоленщина*. С. 31–52.

Наймарк, Н. М. 2011. *Геноциди Сталіна*. Київ: Києво-Могилянська академія.

Савчук, Т. & Ігнатюша, О. 2022. Стратегії виживання єврейського духовенства в 1920–1930-х рр. *Емінак*. № 4. С. 200–217. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).615](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).615)

Снайдер, Т. 2011 *Криваві землі: Європа поміж Гітлером і Сталіном*. Київ: Грані. 448 с.
Фуркало, В. С. & Фуркало, В. І. 2012. *Концептуальні форми хасидизму*. Монографія. Умань.

Ченцов, В. 1997. *Штрихи до портрету одного в'язня. З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ*. С. 227–239.

Якубова, Л. & Примаченко, Я. 2016. *В обіймах страху і смерті. Більшовицький терор в Україні*. Харків: Клуб сімейного дозвілля. [Online]. Available at: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000025355>

Hoffmann, D. L. 2011. *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*. Cornell University Press. P. 303.

Baberoivski, Y. 2007. Chervonyi teror. Istorii stalinizmu. [The Red Terror. History of Stalinism]. Kyiv: K.I.S. [Online]. Available at: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000013941> [In Ukrainian].

Vitrynska, O. 2009. Antyrelihiina ahitatsiia sered yevreiskoi molodi u 1920-kh — na poch. 1930-kh rr. V Ukraini. [Anti-Religious Agitation among Jewish Youth in the 1920s and Early 1930s in Ukraine]. *Istorychna pamiat*. № 2. S. 97–104. [In Ukrainian].

Herlakh, K. & Vert, N. 2011. Hosudarstvennoe nasylye — obshchestvo nasyllia. [State Violence — A Society of Violence]. *Za ramkamy totalitaryzma. Sravnytelnie yssledovaniya stalynizma y natsyzma*. Moskva: Rossyiskaia poltycheskaia entsyklopediia. S. 166–232. [In Russian].

Honcharova, O. 2012. Yudeiskihromady v umovakhrealizatsiikompartiino-radianskoipolityky 1920–1930-kh rr. U relihiinii sferi. [Jewish Communities in the Context of the Implementation of the Communist Party-Soviet Policy of the 1920s and 1930s in the Religious Sphere] *Literatura ta kultura Polissia. Zb. Nuk. Prats. Istoryko-sotsialni ta kulturni protsesy Ukrainy ta Polissia v suchasnykh doslidzhenniakh*. Vyp. 69. Nizhyn: NDU imeni M. V. Hoholia. S. 194–199. [In Ukrainian]

Honcharova, O. 2019. Relihiini hromady natsionalnykh menshyn Kharkova v umovakh kompartiinoi derzhavnoi polityky shchodo tserkvy. [Religious Communities of National Minorities in Kharkiv in the Context of the Communist Party's State Policy on the Church] *Zbirnyk naukovykh prats «Istoriia ta heohrafiia» Kharkivskiy natsionalnyi pedahohichnyi universytet imeni H. S. Skovorody*. Vyp. 56. S. 49–54. <https://doi.org/10.34142/2313-2345.2019.56.07> [In Ukrainian]

Hrynevych, V. & Hrynevych, L. 2009. *Yevrei USSR v mizhvoiennyi period. Narysy z istorii ta kultury yevreiv*. [Jews of the Ukrainian SSR in the Interwar Period. Essays on the History and Culture of Jews]. Kyiv: Dukh i litera. S. 141–161. [In Ukrainian]

Hrynevych, L. 2004. Yevreiske natsionalno-kulturne vidrozhennia v 1920–1930-kh rr. v «prokrustovomu lozhi» bilshovytskoi ideolohii. [Jewish National and Cultural Revival in the 1920s and 1930s in the «Procrustean Bed» of Bolshevik Ideology]. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky*. № 12. S. 225–233. [In Ukrainian]

Dotsenko, V. 2006. Borotba kompartiinykh orhaniv z yevreiskym natsionalnym rukhom v 20-ti rr. XX st. [Struggle of the Communist Party Bodies with the Jewish National Movement in the 20s of the Twentieth Century]. *Kultura narodov Prychernomorja*. № 89. S. 67–69. [In Ukrainian]

Dotsenko, V. 2014. Yevreiskiy natsionalnyi kulturno-relihiinyi rukh hromadskiy rukh v Ukraini v 1920-ti rr. [Jewish National Cultural and Religious Movement as a Social Movement in Ukraine in the 1920s]. *Hrani*. № 12. S. 119–125. [In Ukrainian].

Kerzhner, A. 2009. Relihiinezhyttia. Khasydyzm. [Religious Life. Hasidism]. *Narysy z istorii ta kultury yevreiv*. Kyiv: Dukh i litera. S. 259–274. [In Ukrainian].

Kotliar, E. 2011. *Evreiskiy Kharkov. Putevodytel po ystoryi, kulturne y mestam pamiaty*. [Jewish Kharkiv. A Guide to History, Culture, and Places of Memory]. Kharkov. 172 s. [In Russian]

Levikov, I. 2008. Viisko Davydove. Liubavychska yeshyva «Tomkhei Tmimim» narubezhis-tolit. [The Army of David. The Lubavitcher Yeshiva «Tomhei Tmimim» at the Turn of the Century]. *Lekhaim*. № 5. S. 6. [In Ukrainian].

Lyfshyts, B.-M. 2014. Moy vospomynaniya yz Sovetskoho Soiuzu. [My Memories from the Soviet Union]. *Lekhaim*. [Online]. Available at: <https://salo.li/16Cbf7B> [In Russian].

Lure, Y. 2018. Khasyidskyi dvor v Liubavychakh y dvyzhenyekhabad. [The Hasidic Court in Liubavychi and the Chabad Movement]. *Evrey Pohranychia: Smolenshchyna*. S. 31–52. [In Russian].

Norman Naimark, M. 2011. *Henotsydy Stalina*. [Stalin's Genocides] Kyiv: Vydavnytstvo Kyievo-Mohylianska akademii. [In Ukrainian].

Savchuk, T. & Ihnatusha, O. 2022. Stratehii vyzyhannia yevreiskoho dukhovenstva v 1920–1930-kh rr. [Strategies for the Survival of the Jewish Clergy in the 1920s and 1930 s]. *Eminak*. № 4. S. 200–217. DOI: [https://doi.org/10.33782/eminak2022.4\(40\).615](https://doi.org/10.33782/eminak2022.4(40).615) [In Ukrainian]

Snaider, T. 2011. *Kryvavi zemli: Yevropa pomizh Hitlerom i Stalinym*. [Blood Lands: Europe in the Wake of Hitler and Stalin] Kyiv: Hrani. 448 s. [In Ukrainian].

Furkalo, V. A. & Furkalo, V. I. 2012. *Kontseptualni formy khasydyzmu* [Conceptual forms of Hasidism]. Monohrafiia. Uman. [In Ukrainian].

Chentsov, V. 1997. Shtrykhy do portretu odnogo viaznia. [Strokes to the Portrait of One Prisoner]. *Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB*. S. 227–239. [In Ukrainian].

Yakubova, L. & Prymachenko, Ya. 2016. *V obiimakh strakhu i smerti. Bilshovytskyi teror v Ukraini*. [In the Arms Fear Imortati. Bilshovitskyi Teror in Ukraine]. Kyiv: Klub simeinoho doz-villia. [Online]. Available at: <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/ukr0000025355> [In Ukrainian]

Hoffmann, D. 2011. *Cultivating the Masses: Modern State Practices and Soviet Socialism, 1914–1939*. Cornell University Press.